

József Attila halála

Bár mindannyian tudjuk, hogyan halt meg ötven évvel ezelőtt a balatonszárszói vasútállomáson, mondhatjuk-e, hogy ismerjük halálának okait és körülményeit – vagy merjük-e bevallani, hogy nem értjük, nem ismerjük, és lelkünk mélyén félünk is megismerni azokat? Félünk, mert költészetében olyan közelről érint meg bennünket a szenvedésnek halálba hajtó elviselhetetlensége, hogy nem vagyunk képesek azt saját magunktól elvonatkoztatni; éppen ez a közelség, ez a közvetlen hatás, az azonosulás kényszere az, ami verseinek egyik legfőbb jellemzője. Költészete az érzelmek átlényegülésének folyamata – pontosabban: e folyamat egyetlen pillanata: zuhanás-érzet, amelyben az egyéni érzelem kiszabadul az egyén kontrollja alól, és kozmikussá, a szubjektív átéléstől elidegenítetté, a végzetesség érzetivé válik. Valahányszor újra olvassuk, ezt az átlényegülést érezzük és szenvedjük meg: az átlépést a személyesből az ontológiaiba, illetve, a művészi hatás következményeként ennek megfordítottját: a váltást az általánosból, a diffúz létérzékelésből az érzelemnek a személyiség számára közvetlenebb, kimondható közegébe. Ez a kettősség, mintha egyazon vászonra nyomott két kép lenne, elválaszthatatlanul átjárja egymást – ezért érzékeljük szüntelenül érzelmeinek egzisztenciális fontosságát; ezért válnak mélységesen hitelessé még az olyan levélben írott, időleges aktualitásukkal megtévesztő szavak is, mint a Flórához címzették: *Talán nem is kellene így elpusztulnom, ha Maga mellettém volna* – és ugyanezért érzékelünk szinte elviselhetetlen szenvedést a létérzékelésnek olyan, csak közvetetten személyes verseiben is, mint például az *Eszmélet*. Az az érzelmi háló, mely József Attilát élete utolsó éveiben egyre sűrűbben fonta körül, és végül áthatolhatatlan szövedékével elválasztotta a külvilágtól, mely egyedül a sajátmagába-süppedést, magábahullást tette lehetővé – talán önmaga utolsó bizonyosságát, legutolsó én-érzékelését is keresve a halálban –, ez az érzelmi háló maga is következmény, a normálisnál sokkalta intenzívebb létérzékelés következménye. Ellenállhatatlan *érzelmi* hatása, az azonosulás kényszere, éppen abból táplálkozik, hogy József Attila lírája elsődlegesen nem érzelmi, hanem lét-költészet. Ezért terheli mint sokszorosan fel-fokozott gravitációs erő minden érzelmi viszonyulását, helyzetét, tragikus kapcsolatait a végzetesség metafizikai súlya; ezért érezzük minden kései léthelyzetében és kapcsolatában a halál potenciális jelenlétét.

Az a folyamat tehát, amely 1937 decemberében a szárszói vasútállomáson fejeződött be, nem akkor és nem ott kezdődött; ezért kutatjuk életének és költészetének történetében azokat a nyomokat, amelyekben ez a halál a megfogalmazódás (és nem az elgondolás) valóságában, évekkal a reális megvalósulás előtt újra és újra megtörtént. Mit jelentett – egyáltalán: mindvégig ugyanazt jelentette-e a halál József Attilának – s ha nem, a különböző fázisok halál-képzetei befolyásolják-e egymást? A semmi víziója, mely valószínűleg nem más, mint a magány képi és fogalmi kivetítése, mennyiben függ össze az öngyilkosság (vagy gyilkosság, vagy egyes más halál-víziók agresszivitásának, illetve auto-agresszivitásának) hiány táplálta élményével; a másikkal, a szeretett személynek egyszerre jelen- és távollétével, egyszerre-létével és nem-létével? A létnek és a nem-itt-létnek – tehát a szubjektum számára nemlétnak – egyidejűsége, ez a mélyen megélt abszurditás oka vagy következménye volt-e a lélek

megzavartságának? És ez a megzavartság, ez a nyelvileg kifejezhetetlen abszurditás milyen ösztönös vagy tudatos csatornákon át jutott el a megfogalmazás kristálytisza logikájához, a nyelvi kifejezés lényeglátásához: a feloldhatatlanul amorf érzelem a feloldott, a kibogozott értelemig? Mert feloldozhatatlanul amorf érzelmek voltak ezek, mint talán, lényege mélyén, minden érzelem az: ambivalensek, magára az én-re vonatkozóan is gyűlölettel és önsajnálattal telítettek, sugárzóak és egyben szorongással terhesek, visszahúzóak, önmagukba zártak; egyszerre kényszerűek és vállaltak – és éppen így: egyszerre mélységesen szubjektívek és az én-érzéstől elszabadultak, a világ kinját megszenvedőek. Itt, szenvedéseinek kútjában találkozott és folyt össze; vagy itt eredt, forrásként, az a kettősség, mely ennek a lírának alapja: ktonikus, szavak-alatti szubjektivitása, az emberi szenvedés olyan kompassióra készítő szárnalmasága, amelyet csak a teljesen kiszolgáltatottak, a nyomorékok, az állatok és mindenekelőtt a szenvedő gyermekek iránt érzünk – és ennek a szenvedésnek szublimálása, a folytonos átlépés, mely nem ideológiában, hanem minden ideológiainál sokkalta hitelesebb intuitív szférában, az eidetikus költői megfogalmazásban mutatja meg magát – úgy, hogy megszületésének folyamatában az „én” szenvedését azonnal a világ szenvedésének: a világ abszurditásainak képében látatja. József Attila költészetében abban különbözött a szenvedés utána jövő nagy prófétáitól (a háborút közvetlenül követő nemzedék, Pilinszky, Nelly Sachs, Paul Celan szenvedés-lírájától, melyeknél valószínűleg nem kevésbé általánosított és nem kevésbé másokért-szenvedő az övé sem), hogy átélésének mélységeiben az én teljes kiszolgáltatottságát kell megéreznünk: az olvasó és a költő távolságtartása éppolyan lehetetlenné válik, mint a költői én és a megfogalmazás tárgyiassága közötti. A szenvedés és a világ – vagy mondhatjuk úgy is: a szenvedés és kimondása – közé egyszerre elidegenítő és közösséget teremtő erőként még csak a történelem, még csak a másokért-szenvedés szakrális mártírúma sem áll; a „feláldoztatás” mélyebb, kimondhatatlanabb zónában történik.

Ez a költészet láthatóan-érezhetően a kiszolgáltatottságból táplálkozott, *anyját falta föl magzatja* – de a kiszolgáltatottság vállalása, a „leszállás” áldozat is volt a költészetért – mert, ha megfogalmazatlanul is, azt tudnia kellett a költőnek, hogy az átélésnek ez a mélysége magában hordja a kifejezés lehetőségét vagy lehetőségének, pontosabban: transzcendálásának öntudatlan reményét. Ez a reménység tesz képessé a teljes reménytelenség elviselésére, a szavakba foglalás potenciális készsége fogadtatja el azt, ami elől, más körülmények között, tudatát becsukva menekül a lélek. A halál a teljes reménytelenség tudatát, lét és nemlét egyszerre-elfogadhatatlanságát jelentette József Attila számára – de az, hogy a már fokozhatatlan szenvedést a költői kimondás öntudatlan reményével töltötte meg, képtelen módon a halált is elfogadtatta. Egyszerre lett az tehát, az érzésekben elválaszthatatlanul, a tudatban pedig differenciálhatatlanul teljes reménytelenség és egyetlen reménység, a szenvedés legmélyébe-lépés és a szenvedésből-kilépés lehetősége. Mert a szenvedésből-kilépés sohasem megszűnésének vagy megszüntetésének *végiggondolása*, még csak nem is ennek ösztönös vágya volt; hanem inkább halál-ekvivalens, beleveszés, beleolvadás valamibe, pontosabban valakibe. – Olyan kívánság volt ez, amely önmagában hordta teljesülhetetlenségét – mert olyan fokú beleolvadás, elfogadás vagy odaadás, mint ami ezekben az újra és újra kigyulladó, mondhatnánk végső, a létre vagy nemlétre kiélezett vágyakban fellobbant, a realitások tartományában, az én integritásának megtartása mellett nem valósulhatott meg, Éppen ebben rejlett abszurditása: az én teljes feladását és teljes magáratalálását egyszerre akarta megvalósítani; két ember kapcsolatánál többre, a létezés nem létező teljességére irányult, egy másféle létezésre, aminek tulajdonsága az, hogy ennek a létnek, a reális kapcsolatoknak álrüháját veszi magára.

De ha ez az álca mégiscsak létezett, sőt, az érzelmek számára valóságosan; ha az érzések oly közel állottak a mindenki számára megnevezhető, a mindenki számára ismertekhez (mint az árvaság, az anya elvesztése, az elhagyatottság, a szerelem tehetetlensége, a kiszolgáltatottság), akkor mi lehetett az, ami megkülönböztette őket a mindenki által ismertektől – megkülönböztette olyannyira, hogy valóban a belehalás intenzitásáig fokozta azokat? A hármasság: a sors valóságos kegyetlensége (az átlagosnál valóban sokkalta kiszolgáltatottabb létezés, ami már a születés előtti családi terhekkel kezdődött, és beteg vagy legalábbis nem egészséges életútba torkollott), a verbalizálás olyan fokú igénye, mely a szüntelen kifejezéssel végtelenségig fokozta az őket tápláló feszültségeket, és a mindkettő mögött álló, azokat az élet egészén át hitelesítő halálközelség (egyszerre a belehalás veszélye és a veszély szüntelen provokálása) – ez a hármasság elválaszthatatlanul fonódott össze, éppen úgy, ahogyan a sors és a költészet összefonódott.

És éppen ebből az összefonódottságból fakad az, amit oly kevesen értenek meg József Attilával kapcsolatban: a másokra, az általánosan elfogadottra érvényes kategóriák használhatatlansága. Ha ezt a maximálisan felfokozott érzékenységet már a határvonal túlsó felén, az elmebetegség tartományában, annak jeleként értékeljük, éppoly keveset mondunk (éppen csak elnevezjük valaminek), mint akkor, ha sorsa következményének tartjuk, és akár élettörténetével, akár az élettörténet freudista felidézésével, mintegy mesterséges kiélezésével magyarázzuk. A lét elbírhatatlan, s végül halálhoz vezető feszültsége mint betegség tört a költőre – betegség, amelynek hajlama már egész életében megmutatkozott, s mely különböző tényezők hatására most, 1935 körül manifesztálódott; aztán, egymást követő javulási és rosszabbodási periódusokkal, törvénytzerűen vezetett a befejezéshez.

Csakhogy – és ez mondanivalónk lényege – ez a betegség, abban a szóhasználatban, ahogyan most alkalmazzuk, egy lelkiállapotnak – talán pontosabb, ha úgy mondjuk: egy lelki folyamatnak a *metaforája*, nem pedig orvosilag definiálható diagnózisa. Nem tudunk és *nem is akarunk* azzal foglalkozni, hogy József Attila elmebeteg volt-e; meggyőződésünk, hogy ha igen, az olyan nehezen meghatározható, olyan kevert, neurózisból, hisztériából, valószínűleg a skizofrénia egy fajtájából összeszövődött kórkép lehetett, amely, különösen ennyi idő távolából, és olyan orvosi ágban, ahol a szubjektív megítélésnek még ma is nagy szerepe van, egzakt módon meghatározhatatlan. Másféle értelemben azonban, a létérzékelés extrém intenzitásában biztosan kóros állapot volt ez. Még egyszer hangsúlyoznunk kell: a létérzékelés folyamatának kórosságán az intenzitás felfokozottságát értjük; ez az, ami a költői átélésben túlmegy az átlagosan emberin, és ezért túlmegy azon, amit normálisnak szoktunk elfogadni. József Attila élete, legalábbis utolsó éveiben, szakadatlan és elviselhetetlen szenvedés volt; olyan mély szenvedés, amely szükségszerűen vezetett a halálhoz, és amely már az életben is magában foglalta a halált: a „halálosságot”.

A költő halála, ez a valóságos bekövetkezte előtt 2–3 évvel kezdődött folyamat lényegében három nagy fázison ment át addig, míg reálisan beteljesedett. Az első harmincötös év nagy morális időszaka, a bűn-büntetés-ártatlanság metafizikai síkon megélt, sajátosan nem-vallásos kérdésköre, melynek a *Töredék* lehetne emblémája, az a kétsoros vers, melynek pontos keletkezési idejét nem is ismerjük, de amely erkölcs és lét transzcendens összefüggését a legvilágosabban fejezi ki:

*Kásásodik a víz, kialakul a jég
és bűneim halállá állnak össze.*

Ez a vers a személyesnek és a morális-antropológiainak olyan egységét teremti meg, mely a szenvedés és a létérzékelés metszópontján József Attila költészetének egyik kivételes remekművét hozta létre. A bűn, amelyről a költő itt beszél, megnevezhetetlen; egyre terjedő körökben maga az ősbűn, az emberi létezés bűne (mint ugyanezt, körülírtabban az 1935-ben írott versek nagy része is demonstrálja). Hogy ebben mennyi volt a lényegében nem is kimondhatatlan, csak a belső gátlások folytán az élethelyzet egyes fázisait elhallgató tudatosság, az, hogy József Attila ezekben a harmincötös bűn-versekben mit is érzett elsősorban amoralitásnak, nehezen tudjuk körvonalazni – nagyon valószínű, hogy a bűn fogalmának konkrét tartalmát *megelőzte* a megnevezhetetlen büntudat: az a homályos, alig meghatározható érzés, mely bizonyosan összefüggött a költő eszmevilágát akkor erősen foglalkoztató freudizmussal, de amelyet sem ennek rendkívül erős gondolati hatása, sem az analízisek során felszakadó gyermek–szülő relációk kétségtelen bűnösség-érzete nem tud teljesen megmagyarázni. Valószínű, hogy a személyes komplexusok mellett politikai jellegűek is felmerültek; az is, hogy a többszörösen leírt gyermek–szülő konfliktusok más, aktuális, főleg szexuális jellegű problémákat takartak; a legfontosabb pedig egy megmagyarázhatatlan feszültségként átélt létérzékelés lehetett, mely éppen érthetlensége miatt mint „bűn” törhette át a tudattalant a tudatostól elválasztó határvonalat. De bármennyire is a személyiség intim, szinte vegetatív létében látjuk gyökereit, nagyon fontosnak tartjuk azt, hogy a halál egzisztenciális érzete először mint morális kategória, mint büntetés jelent meg József Attila tudatvilágában; s ezt a vonatkozását soha, későbbben sem tudta levetkőzni.

És ezzel, a morális jelentőséggel függ, csak ezzel függhet össze az, hogy a második nagy halál-kör, a kifejezett agresszivitás-önagresszivitás köre szintén, bár mélyen a felszín alá rejtetten, morális indítékú. Bizonyos, hogy már a bűn-bűnhődés alapvetően nem-személyes problémája is (melynek személyessége mégis minden leírt szóban érezhető) egy érzelmi állapotot, a reménytelenséggel elegy reménységet, az érzelmi depriváció érzetét tükrözi: a személyesség betörését a személytelenbe, a személytelenség, az érzelmi űr hiányának bűnét – átszűrve egy olyan fiatal személyiség lelkivilágán, aki érzelmeiben mindig is túlfűtött, szinte gyermekien túlfűtött volt.

Az az időszak, amikor a halál-motívum – pontosabban a halál motivációja – szinte fellángol ebben a költészetben, egybeesik az érzelmek fellángolásának idejével. *Egyszerre* (ha nem is naptári dátum szerint értjük ezt az egyidejűséget) érkezik meg a teljes érzelmi felszabadulással, szerelemnek és gyűlöletnek egymásba átcsapásával, elválaszthatatlanságuk tudatosodásával. Analitikusnője iránti szerelmében a költő felismeri érzelmi kiszolgáltatottságát és ezzel a szerelemmel párhuzamosan, ennek erejével értékeli újra, vagy fedi fel önmaga előtt anyja iránti elfojtott érzelmeit – pontosabban: projiciál ebbe a furcsa, rendkívül komplex viszonyba sok mindent felnőttkorának férfi–nő kapcsolataiból. Többen írják, így maga a versek címzettje is, hogy Gyömrői Edit iránt nem igazi szerelmet érzett a költő; az újra gyermekké tevő kórfolyamatban vagy az analízis e szükségszerű fázisában a beteg vetítette anyja iránti érzelmeit orvosára. Lehet, hogy ez, pontosabban ez *is* igaz; de hát végeredményben melyik szerelem mentes régi, elfojtott érzelmek felszínre törésétől, létezik-e szerelem ambivalencia, az érzelmek komplexitása, *mindenféle* érzelem feltörése nélkül? Egyébként, ha már az anyja iránti projekcióról beszélünk, egyáltalán nem tartjuk lehetetlennek azt, hogy ezeknek az érzelmeknek elsődlegesebb, öntudatlanabb anyja Szántó Judit volt; hogy kapcsolatukban a költő anyjához fűződő viszonyának egyes vonatkozásait élte újra. József Attila sokat panaszkodott anyja gyöngédségének hiányáról; Judit kemény, szigorú természetéről is tudunk, sőt arról is, hogy a költő

viselkedése, irányában, nemegyszer a dacos és érzelem-éhségében negativisztikus jeleket produkáló gyermek viselkedése – a gyermeké, aki a felnőttől való félelmében mélyen elfojtja negatív érzelmeit –, illetve akinek érzelmi életén messze dominánsan a félelem uralkodik. A Gyömrői Edit iránti szerelemben a projekció érzelmi természete változott meg: az érzelmek felszabadultak az évek óta tartó elfojtás alól – *minden* érzelem aktiválódott, a szerelem éppen úgy, mint a gyűlölet, a valakihez tartozás vágya csakúgy, mint a pusztítás és a frusztráció során az önpusztításé is. Akkor, amikor a *Nagyon fáj*-ban a „legutolsó menedékről” beszél a költő, biztos, hogy igazat mond: ez a hirtelen felszabadulás minden érzelmi védettségtől megfosztotta, a tökéletes kiszolgáltatottság állapotába került – méghozzá nem másnak, hanem önmagának, ellentmondásos érzelmeinek kiszolgáltatva. József Attila utolsó szerelmei nem lehetnek mások, mint beteljesületlen, elromlott, bizonyos értelemben viszonzatlan kapcsolatok (a Vágó Mártához fűződő kapcsolat második fázisában maga a költő élezte ki az ellentéteket, ő vetett véget a viszonynak – jellemző módon elsősorban annak negatívumait élezve ki, írva meg).

Mindenesetre: az utolsó két-három év regénye (ez a nem egy-történetű, nem egyszerű szereplős regény) olyan érzellemmel kezdődött, mely intenzitásánál fogva kezdettől magában hordta az egzisztenciális fenyegetettséget – és elsősorban azért, mert el merte vállalni ennek az egzisztenciális fontosságnak tudatát. Átlépésében a semmiből a valamibe, ebben az átlépésben, mely látszólagosan csak az érzelmek szférájára korlátozódik – igaz, hogy ott a semmi vagy a minden feszültségét hordozza –, valójában az egész egzisztenciának „semmi vagy minden” alternatívája a kérdés – éppen ezért oly fájdalmas-tragikusan, mert a költő a létezés hirtelen felismert abszurditását egyetlen érzelmi szituáció feszültségébe szorította – de, ugyanekkor, ezt az abszurditást csakis ez a mérhetetlen érzelmi feszültség láttathatta meg vele.

Ahhoz azonban, hogy felismerjük: a menekülés útja voltaképpen csapdába vezetett, és hogy megértsük, miért is nem történhetett ez másképpen, hogy az érzelmi ambivalencia megélése – mely a későbbiek során (s itt nem időrendről, hanem a jelen idő egymás mögötti síkjairól beszélünk) a tehetetlenség arcát vette magára, s mely talán a halálhoz vezető elviselhetetlen feszültség legfontosabb kiváltó tényezője volt – ahhoz, hogy ezt az állapotot József Attila életének teljességében lássuk, tudnunk kell azt is, hogy ez az ambivalencia az érzelmeknél mélyebb forrásokból tört elő – és az, hogy a költő képes volt az érzelmek medrébe szorítani, ez már maga is védekezés, már maga is kristályosítás, ennek a szétfolyó, deltaszerű mocsárnak partok közé irányítása; a diffúz elviselhetetlenség-érzet olyan paradox átlényegítése, összefogása, mely a létezés egészéről elvonja és egyetlen irányba sodortatja az identitás-hiány semmi-érzetét, ezt a szubjektív fájdalomtól túllépő létélményt. Ez a diffúz, megfoghatatlan közérzet, amelynek látszólag nincs is köze az „én” világához, valódi érzésé, méghozzá az enormis szenvedés érzésévé ebben az időben és ebben a kontextusban válik: éppen ahhoz, hogy érzéssé váljék, ahhoz kellett a gondolati-érzelmi tudatosításnak ez a fantasztikus kombinációja. Két nagyon is különböző élményt kell itt különválasztanunk: a freudizmus gondolati elfogadását és az analízis lélektani hatását. Az elfedett és elfojtott, de a lélekből elevenen munkáló élményeket az analitikus kezelés a költőiségnek olyan tartományába áramoltatta át, ahol a teljes gondolati tudatosítás eleve akadályozott volt: a gondolatokat elfedte az érzelmek vakító izzása, a szenvedésnek és a tehetetlenségnek gondolkodást is megakadályozó kinlódása. A Gyömrői Edit iránt érzett szerelem, az ebben aktiválódott ambivalencia nemcsak érzelmi, hanem egzisztenciális értelemben is ambivalencia, kétfelé-feszítés volt: egyrészt akkor, pillanatnyilag az élet irányában működött, aktiválta az életerőket, lehetővé téve – nemcsak szerelmi témákban – a végső nagy költői remek meg születését.

sét, másrészt, az érzelmi intenzitás és érzelmi frusztrációk alapján (ugyanakkor előhíva ezeket az érzelmi frusztrációkat) felkeltette és megerősítette a halálösztön kialakulását.

Az az ambivalencia, ami a Gyömrői Edit iránti szerelem mélyében igazából az anya felé irányult, érzelmileg nem szorítkozott az anya alakjára; minden bizonnyal az apára és a testvérek közül legalább Jolánra is átsugárzott. A gyermekkor feltámadt ambivalenciája volt ez: a kisgyermeké, akinek első benyomásait az a csonka család határozta meg, amelyben szinte minden a társadalmi normáktól eltérő úton ment végbe, s amelynek alighanem minden szereplője saját osztályának marginális, perifériára sodródott tagja volt. Azt a társadalmi identitás-hiányt, mely József Attila életét oly nagy fokban jellemezte (s amit nehezen érthet meg az, aki a két háború közti magyar társadalom szokás- és értékrendszerét csak leírásból ismeri), az ide-oda sodródást a proletáreredet tudata és a polgári kultúra magához hasonító hatása között, ezt a kettősséget Jolán révén már gyermekkorából hozhatta magával – de azt, hogy ezt ilyen mértékben megszenvedje, azt a gyermekkori környezet érzelmi inhomogenitása okozhatta. A gyermek Józsefi Attila nem egy jól meghatározott, szigorú normák szerint élő társadalmi osztály közösségét cserélte fel egy magasabban állóra, hanem egy teljesen inhomogén paraszt-munkás eredetű, kispolgári aspirációjú világot egy olyan polgáriért, melynek erős zsidó kötöttsége rengeteg bizonytalansági tényezőt rejtett magában: kifelé, de belső megélésében is. Az, hogy fiatalsága legfogékonyabb éveit ez a környezet határozta meg – elsősorban Makai Ödön közvetítésével –, sokkal fontosabb lehet a későbbi labilitás kialakulásában (nem vagy nem csak idegrendszeri, patológiás labilitást értek ezen), mint amennyit ebből hangsúlyozni szoktak. De e szociológiai jellegű meghatározatlanság mellett nagy szerepet játszott a családi háttér érzelmi hatása bonyolult, e társadalmi labilitást előidéző és ettől szenvedő szereplőivel. Biztos, hogy a szülők egyike sem volt átlagos ember; a korabeli társadalmi normáktól való eltéréseik alapján lelki és életviteli rendezetlenségüket, társadalmi alkalmazkodóképességük hiányát éppen annyira láthatjuk pejoratív értelemben is deviánsnak, mint a szabad és független egyéniség jeleinek – olyan előre és felfelé mutató jeleknek, mely fiúkra a zsenialitás magjával együtt az alkalmazkodás képtelenségét is átörökítette. Életvitelük rendkívül különös: mindenekelőtt késői házasságuk (már négy [két meghalt] gyermekük megszületése után); az, hogy a házasság megkötése után három évvel az apa elhagyja családját; az Amerika-legenda, amit, lehetséges, hogy az elhagyott feleség elhitt, és megpróbált gyermekeivel is elhitetni – de amelynek valótlanságáról Jolánnak volt alkalma meggyőződnie. Hogy maga a költő, gyermek és majd felnőtt éveiben mit tudott és mit gondolt az igazságról, mit szülei személyiségéről, azt nem tudjuk, és hitelesen valószínűleg sohasem fogjuk megtudni; feltehetően az apa eltűntét éppoly sokféle motiváció alapján magyarázta ő és családja is, mint ahogyan az emlékezés különböző fázisaiban anyja képe sem tekinthető egységesnek. Feltételezhető, hogy nem is volt egységes; hogy sehol, a tudat, de még a tudatalatti egyetlen rejtett kamrájában sem élt az anyának még csak ideál-képe sem; feltételezésünk szerint inkább valami menekülésféle az anya-kép elszakíthatatlan ambivalenciájától és lelkiismeret-furdalásától. Tükröződik ez az anyjához fűződő fizikai képzetekben – és ha nem is ismernénk a „Szabad ötletek jegyzékét”, megfelelő pszichológiai tudással kikövetkeztethetnénk ezt szerelmi kapcsolatainak sorozatából. Csaknem mindegyiken átsejlik az elveszett vagy a nem is volt anyai gyöngédség keresése éppen úgy, mint a vágy, hogy ő legyen a védelmező, az erős, az eltűnt apát helyettesítő férfi; és most, a halálbamenés szenvedélyét is fellobbantó nagy érzelmi lángolásban a birtoklás, a kizárólagos szeretet vágya is. Milyen ösképe támadhatott

fel ebben az egykori gyermek–anya viszonynak? Milyen mélyre temetett emlékei a megcsalattatásnak, az elárultságnak, a jogos vagy indokolatlan féltékenységnek? Miért is ne tételeznénk fel azt, hogy a magára maradt fiatalasszonyt, aki a legváltozatosabb munkahelyeken, köztük kocsmákban is dolgozott, albérlőket, ágyarázókat tartott, férfiak is próbálták megkörnyékezni? A kisgyermek féltékenysége általában irracionális – nem feladatunk eldönteni, hogy ebben az esetben is az volt-e. A nevelőszülőkhöz adott gyermek nem lehetett tisztában az otthonról eltávolítás okával; de ha talán értelmében el is fogadta, érzelmeiben későbben sem bocsájthatott meg anyjának és otthon maradt nővérének. És magában a betegségben – anyja betegségében és korai halálában – hogyan is lenne elválasztható a fájdalom a szemrehányástól, a bánat a haragtól: mint az majd, közel két évtizeddel későbben, a *Kései sirató*ban visszatér. A *Kései sirató* hangneme meglepően közel áll a Gyömrői Edithez írott versek hangvételéhez. Nemcsak a koncentráció és az anyagszerűség – pontosabban: a testiesség – vonatkozásában, hanem mindenekelőtt abban a vállalt szubjektivitásban, mely tulajdonképpen mindkettőt: az anyagba merülést és a testiességet is lehetővé teszi. Az az ambivalencia, mely az analízis – vagy a szerelem – folytán aktiválódott, nem vezethetett máshoz, mint a pusztítás, illetve az önpusztítás képeinek szinte már naturalista kegyetlenségéhez; ennek az érzelmennek forgószelében csakis szorosan a talajhoz, a földhöz tapadtan lehetett megmaradni: ha nem is mindig kimondottan, de a feszültség szelepjeként a fizikai megsemmisülés másokat és önmagát gyöttrő vízióiban. Ebben a szorultságban ugyanis, a szerelem és a gyűlölet egymást tépő kettősségében a halál éppen olyan elviselhetetlennek tűnhetett, mint amennyire az élet. Az ajándék, amelyet József Attila a sorstól kapott, akkor, ebben a feszültségben – annak díjaként, hogy „gondjaid magamra vettem” – az ajándék az a mintegy évi haladék volt, mely a Flóra-szerelemben (annak kezdetén) olyan megnyugvást hozott számára, hogy leírhatta ezeket a sorokat:

*Én, aki véle mind csak hadakoztam
kibékülnék a haragvó halállal.*

Kibékült-e? Nyilvánvaló, hogy nem; és nyilvánvaló az is, hogy ez az enyhület végül is csak azt eredményezte, hogy utána valóban, *reálisan* elviselhetetlenné váljék a továbbélés – hogy ez az elviselhetetlenség most már (bármily furcsán és paradoxan hangzik is) valóságosan lehetővé tegye a meghalást, a végső lépést, melynek egyértelmű indítéka eddig nem következhetett el. Ebben az értelemben, minden szörnyűsége mellett, a halál, az előző szenvedésekhez képest mégiscsak megváltás volt.

Általában, csaknem minden súlyos, halálba vezető betegség végső rosszabbodását megelőzi egy átmeneti, látszólagos javulás, amelynek enyhülete után mintha a szervezet minden védekező ereje kimerülne: ezután már tehetetlenül vergődik a kínok között, az utolsó reményben is megcsalatkozva; de éppen ez az utolsó remény és az utolsó érzett (csalhatatlanul megérzett) elárultatás emeli fel a lelket a test kínjai fölé. Ez az az időszak, amit a haldoklókkal foglalkozó orvos a közöny beálltaként szokott észlelni – mintha a beteg már túllépett volna, reményeivel együtt a testi fájdalmakon, mintha már azokat, önmagát és a világot is kívülről, minden eddigi kötöttségtől elidegenítetten szemlélné. A test betegségeiben ennek az állapotnak jól magyarázható fizikai okai vannak – okok, melyek a szervezet vegyelemzésével, bizonyos mérgező, a központi idegrendszer működését befolyásoló salakanyagok felszaporodásával indokolhatóak. Valószínű azonban, hogy a folyamat nem ilyen egyszerű – vagy mondhatjuk azt is: nem ilyen egyértelmű –, hogy ugyanekkor, rejtélyesebb módon, a

lélek erői is ugyanezen a hullámvonalon siklanak végig. A látszólagos megnyugvás, az utolsó remény szivárványcsillogása után a tudatot a semmibehullás másféle, a megelőzőtől különböző fájdalma tölti be.

Az 1937 márciusában írott Flóra-versek, a megtalált szerelem és boldogság himnuszai, sajtószerűen csaknem mind halál-verseknek is olvashatóak: mintha ennek a szerelemnek célja és értelme az lenne, hogy a költőt önnön halálával összebékítse. Kísérteties a halálba-nyugvás képzetének újra és újra visszatérte – gondoljunk a Flóra-versek talán legszebbikére, a *Flórának* címűre: *kiolthatnám drága szemem. / lehunyhathatnám fáradt szemem. // Mert jó meghalni* – A halál elveszti végzetszerűségét, különös módon összeolvad az étellel, annak részévé, meghosszabbításává, azzal egy-anyagúvá válik: *Mert a mindenség ráadás csak, // az élet mint az áradás csap / a halál partszegélyein / túl, örök, szívek mélyein // túl* – És elveszti semmi-jellegét is: sőt, betölti a semmit, túlcsap a létezésen – a létezés megnevezhetetlen teljességévé válik. A személytől és a személyességtől független lét másféle formája: elnyugodottabb, gazdagabb, kevésbé a szubjektumba zárt. – Az emberi tudatban különböző gondolati tartalmak is megférnek egymás mellett – sokkal inkább, mint a különböző hangulati-érzelmi. Olyannyira így van ez, hogy az egységes hangulati-érzelmi tónust adó boldogság-menyugvás-remény, mely a Flórával történt megismerkedést követi, nem számúzi, hanem inkább még egy tudatalatti síkon mozgósítja is a halál-képzeteket – pontosabban: a halálba-készülődést: nem az életre, hanem a halálra aktivizál; de teljesen másféle halálra, mint amire az Edit-szerelem. Azok, akik Flórával kapcsolatban a költő utolsó öngyógyító kísérletéről beszélnek, aligha veszik észre azt, hogy ez az „öngyógyítás” a halálba-lépés nyugalma és nem az egészség irányába mutatott; az idézett *Flórának* című vers gépírási változata ezzel a négysoros „összefoglalással” fejeződik be:

*Hát jó, hogy még sokáig élek,
meg is köszönöm, hogy remélek
magamnak békés elmúlást,
neked gyönyörű búsulást.*

Ez a megnyugvás-élmény, a „magamnak békés elmúlást” reménye-lehetősége teljesen már nem semmisülhet meg. Pedig a Flóra-szerelem reményvesztésével és a mindinkább manifesztálódó betegséggel kapcsolatban megint feltámadnak a hiány és a tehetetlenség démonai – azok, amelyek a Gyömrői Edit-analízis idején a halálvágyat, illetve a halálközelséget felszínre hozták. Ez a mostani állapot sem jár kevesebb – sőt, ha lehet, még több szenvedéssel; erről elsősorban a nemrégén megismert utolsó levelek tanúskodnak. Mégis: a költő mintha az út egy magasabb köréről nézné önmagát és végzetét. A fájdalom nem csökkent – de talán a belenyugvás növekedett. Nehéz eldöntenünk hogy ez még nagyobb, de másféle fájdalomból táplálkozott-e; olyan reménytelenségből, melyben morzsája sem maradt az eddig mégiscsak élő reménynek; az önmagától való teljes elszakadásból, a szubjektum lefosztódásából. Úgy tűnik, mintha ez a halál, most, az én-től való megszabadulással a világ részévé válnék; vele az „én” világ-idegensége szűnik meg, ez a rettenetes, kiáltó folt a világ testén: az, amit a költő mint bűnt élt meg. A legutolsó hónapokban ez a bűnösségtudat visszatér – de elviselhetetlensége alakot, formát ölt, a halál reális képzetévé válik, már, ha csak nagyon áttételesen érthetően is, kimondhatóvá lesz a „puha párna” hasonlata – belép az elfogadható dolgok birodalmába.

Ne felejtjük, hogy mindaz, amit most „reálisról és elfogadhatóról” elmondtunk, már a nemlét határán, az abszurd valóság szintjén játszódik. Azt, hogy ebben az időszakban, élete legutolsó hónapjaiban mit jelentett a halál József Attila számára, már

nehezen tudjuk elképzelni – elsősorban azért nem, mert erre a rendkívül összetett, metafizikai borzongásból, érzelmi elmagányosodásból, a lét elbizonytalanodásából összeszövődött, a halálba örvényként húzó és a létezésből a centripetális erő sodrásával kitaszító élményre *nincsenek* megfelelő szavaink. Az, ami ekkor a halál képzetében megjelent, sejtésünk szerint nagyon közel áll ahhoz, amit általában a transzcendencia élményének szoktak nevezni – annak vallásos vagy szakrális konnotációi nélkül –, mégis, tartalmazva a fogalommal kapcsolatos vallásos és szakrális asszociációkat. Másképpen, egyszerűbben és ijesztőbben is kifejezhetjük: azzal az egyszerűséggel és ijesztő tartalommal, amellyel, feltételezésünk alapján József Attila is gondolt rá; azzal, amely a lét–nemlét kérdéseinek mélyében mindig is meglapul. Említettük már a József Attila költészetében mindig érezhető fenyegető végzetszerűséget – a halál gondolata, úgy véljük, ennek a végzetességnek a megsejtése volt. Nem az elmúlás, az eltűnés, az örök búcsú (hiszen az bizonyos, hogy semmiféle hit vagy vallás nem adhatta vigasztalást a halál időtlensége ellenében); nem félelem, nem a kiszakadás, az elválás, a magány fájdalma – hanem a „végzetesnek” mindebből kinövő (vagy ebbe torkolló) megnevezhetetlen, tárgyatlan, megmagyarázhatatlan érzése. Valószínűnek tartjuk, hogy ez volt az, ami a haláltudat és halálköltészet mindhárom fázisán, különböző aktualizálással, és, talán különböző érzelmi töltéssel (a félelemtől a belenyugvásig, az elnyugvás reményéig terjedő skálán) végigvonult. Végül is a halál lényege nem a „semmi” volt, nem a büntetés, a bűnhődés, sem a pusztítás vagy a pusztulás vágya: hanem annak a borzongató sejtelmé, hogy van a világnak egy másik, számunkra mindörökre beláthatatlan, felfoghatatlan aspektusa – bennünk, kívülünk, az anyagban vagy az anyagon kívül. Ennek létezése pedig mindent megenged, mindent lehetővé tesz, az egész világot átszínezi az ismeretlenség és a kiismerhetetlenség borongásával; abban a baljós félhomályban, amely belőle árad, s amely minden világosság mélyét elsötétíti, mintha a fénykévéket egy sötét magból látnánk kilövellni, a tárgyak körvonalai misztikussá, fenyegetővé válnak, az érzések eltávolodnak az érző lélektől: a világ elidegenedik önmagától.

Azon a decemberi késő délutánon, amikor József Attila elindult a szárszói vasútállomás felé, valószínűleg tudta, hogy a komor, nedves sötétségből soha többé nem fog visszatérni a meleg lámpafénybe; valószínűleg tudta, hogy ezek a percek az utolsók lesznek életében – csak hogy ez a tudás nem tartalmában és a tudás módjában, hanem egészében különbözött attól, ahogyan máskor tudjuk utunk célját, látjuk fázisait, ahogyan a világot észleljük magunk körül. Ahhoz, a mindennapihoz képest, ezt nem lehetett *tudásnak* nevezni; ezt az öntudatot nem öntudatnak; s bár látszólagosan a költő még aznap is részt vett a család mindennapi életében, valójában ott is volt és nem is a nővérek és a gyerekek között. Ott is és nem is az utcán, a vasútállomáson, a két vagon közti résben, ahová, már sohasem fogjuk megtudni, hogy az azonnali halál vágyával lépett-e, vagy csak az „absence” kritikáltságával. Mindez mellékes is: a lényeg az *itt-* és az *ottlét* egyidejűsége; a teljes magabacsukódás, az identitás ponttá zsugorodása: ponttá a kiterjedésben és végtelenné a sűrűségben – és ugyanakkor az énnek a világtól, a bennefoglaltságtól, a világ realitásától, önmaga evilágiságától való teljes elidegenedettsége. A lényeg az a szenvedés, amit maga a lét sem képes többé magába fogadni. Az én számára a világ határainak összetöredezése, az anyag, a cél, a test fájdalma – és ennek fizikai érzékletessége mellett, paradox módon saját ellentéte: a létezés határainak szétfoszlása: a „másnak”, a határtalannak-súlytalan, a felfoghatatlannak iszonyatos jelenléte. József Attila halála: ennek a kettősségnek elviselhetetlensége.